

Den avbrutna analystimmen

Reflektioner kring Lacans teknik med varierande sessionslängd

av Peter Jansson

Vid den internationella psykoanalytiska föreningens (IPA) kongress i Stockholm den 2 augusti 1963 fattade det verkställande utskottet beslutet att avstänga Jacques Lacan från funktionen som läroanalytiker i föreningen *Société française de psychanalyse* (SFP). Den föregivna orsaken, som utkristalliserades kring frågan om den analytiska sessionens längd, var Lacans analytiska praktik.¹

Enligt en av de tekniska regler som var rådande inom IPA sedan tjugo- och trettio-talet, skulle sessionerna ha en bestämd tidslängd om minst femtio minuter.² Lacan underordnade sig inte denna regel utan utvecklade en teknik med varierande längd på sessionerna (*séance variable*), som gick ut på att han avbröt dem vid lämplig tidpunkt. Efterhand – och vid tidpunkten för brytningen med IPA – praktiserade han också vad som kallades den korta sessionen (*séance courte*).³

Att Lacan inte underkastade sig regeln om en bestämd sessionslängd var alltså en kontroversiell fråga och det avgörande skälet till brytningen med IPA.⁴ Varför bröt då Lacan mot denna regel? Enligt mitt förmenande finns det anledning att reflektera över hans bevekelsegrunder. Detta förutsätter dock att man gör en åtskillnad mellan å ena sidan tekniken med varierande sessionslängd och praktiserandet av den korta sessionen å den andra.⁵ I det följande kommer jag att uppehålla mig vid tekniken med varierande sessionslängd.⁶

Lacan utvecklade aldrig någon slutgiltig och enhetlig teori om tekniken att variera sessionslängden. I sitt föredrag "Fonction et champ de la parole et du langage en psychanalyse" (*Talets och språkets funktion och fält i psykoanalysen*) som

Peter Jansson är civilingenjör och utbildningsledare vid Chalmers tekniska högskola. Han är också psykolog, psykoanalytiker under utbildning och forskarstuderande vid filosofiska institutionen, Göteborgs universitet. Artikeln är en fristående fortsättning på artiklar publicerade i INSIKTEN nr 1/00 och 2/00.

han höll vid en kongress på *Instituto di Psicologia della Università di Roma* den 26 och 27 september 1953⁷ gjorde han dock en framställning i ämnet som är meningsfull att ta i beaktande. Framställningen kastar inte bara ljus över hans uppfattning om tidens funktion i den psykoanalytiska tekniken utan även över avgörande moment i hans syn på psykoanalytikerns funktion i förhållande till analysanden i det kliniska arbetet.

I

Lacan slår fast att längden på sessionen rör en dimension som hör till verkligheten, eftersom det representerar analytikerns arbetstid, och i detta hänseende faller under den "yrkesregel som kan anses vara rådande".

Lacan hävdar att, utöver dessa faktiska förhållanden, har arbetstiden och därmed sessionernas längd även en subjektiv verkan som inte får underskattas - ett faktum som främst gäller analytikern. Lacan menar att den tabukaraktär med vilken problemet har framställts i diskussioner vittnar om att analytikernas subjektivitet är föga frigjord vad detta problem beträffar. Det är värt att påminna om att Freud underströk att förbud som får prägel av tabu saknar varje motivering. Sådana förbud är av okänd härkomst; medan de tycks obegripliga för oss, förefaller de självklara för dem som står under deras herravälde. Det handlar om en rad inskränkningar som primitiva folk underkastar sig; de vet inte varför något är förbjudet och det faller dem inte in att fråga efter det. I stället underkastar de sig restriktionerna som om de vore självklara, och är övertygade om att en överträdelse kommer att straffa sig på hårdaste sätt.⁸ Lacans påpekande om att debatten kring sessionens längd tabubelagts grundar sig sålunda på att han menar att man håller fast vid en bestämd sessionslängd utan att egentligen veta varför, att man inte givit några avgörande argument som skäl till att följa denna tekniska regel.

Enligt Lacan genomsyras tekniken med en bestämd sessionslängd av en formalism:

En teknik förs här vidare i en tråkig stil, till och med förbehållsam i sin ogenomtränglighet, och varje kritisk vädring förefaller göra den alldeles utom sig. I sanningens namn präglas denna teknik av en formalism driven till det ceremoniella, och till den grad att man kan fråga sig om den inte faller under samma register som tvångsneurosen, i vilken Freud på ett så övertygande sätt har utpekat bruket av, för att inte säga ursprunget till de religiösa riterna.

I allmän (filosofisk) bemärkelse betecknar formalism ett betonande av formens (i motsats till innehållets) betydelse eller ett strängt iakttagande av formerna för något. Inom etiken betecknar formalism i allmänhet (regel-deontologisk) uppfattning enligt vilken man vid bedömningen av en handlings moraliska värde i första hand beaktar dess (grad av) överensstämmelse med vissa regler vilka betraktas som riktiga eller som påbud, och endast i andra hand eller inte alls dess resultat eller effekter. Den formalistiska etiken brukar främst förknippas med Kants lära om det kategoriska imperativet där det (moraliska) handlandet följer följande grundprincip: "Handla endast efter den maxim, om vilken du samtidigt kan vilja, att den skall bli en allmän lag." Att Lacan förstår tekniken med fastlagd tidslängd som formalistisk understryker det faktum att den enligt hans förmenande endast har ett formellt värde och att man inte lyckats ge en förklaring till teknikens innehåll.⁹ Han tycks beteckna tekniken som en slags skenverksamhet.

För Lacan följer användandet av denna teknik en regeletik som inte ser till de följder den åsamkar, en kantiansk pliktetik som påbjuder ett handlande oberoende av subjektets begär.¹⁰ Redan Freud anade att de moralförbud vi underordnar oss till sitt väsen kan ha ett släktskap med tabuförbudet och att "förklaringen av tabut skulle kunna kasta ljus över det dunkla urangelaget till vårt eget 'kategoriska imperativ'".¹¹ Lacan menar att Kants kategoriska imperativ i själva verket utgör den grundläggande formeln för hur människan undviker sitt begär – "Avstå från ditt begär eftersom du inte kan upphöja det till universell lag!" I så måtto riskerar Kants etik, anser Lacan, bli terroristisk då den föreskriver en rent logisk och formell regel som inte tar hänsyn till subjektiva ställningstaganden, en etik som åtlyder ett anonymt samvetes röst hos ett sadistiskt överjag.¹² Då Lacan ser tekniken med fixerad sessionslängd som uttryck för denna etik föreställer han sig följande extremfall: Vid ett överenskommet klockslag exakt efter fyrtiofem eller femtio minuter, avslutar analytikern abrupt sessionen genom att resa sig upp och avbryta patienten mitt i en mening eller i en tystnad. Denna handling är utan

innebörd och beaktar inte individuella skillnader och kliniska realiteter – olikheter mellan en neurotisk och icke-neurotisk personlighetsstruktur och olikheter inom själva dessa strukturer – en hysteriker är inte densamma som en tvångsneurotiker, en perverterad är inte densamma som en psykotiker. I denna mening löper tekniken faran i etiska termer att bli totalitär och förkroppsliga ett omänskligt och ont överjag.

I denna mening rör sig moralen bakom tekniken med en fixerad tidslängd, enligt Lacan, i det imaginära, en regel vars enda rimliga syfte är att artikulera och bekräfta en redan förhärskande etisk ofullkomlighet. För Lacan har tekniken med en bestämd sessionslängd sin upprinnelse i det faktum att den fyller ett tomrum som uppkommit genom att tekniken inte hämtar stöd i ett (omedvetet) begär, i en symboliskt strukturerad Lag.

Lacan betraktar tekniken med en bestämd sessionslängd som en närmast ceremoniell aktivitet. Med ceremoni avses i allmänhet en "helig handling", en formaliserad och i regel högtidlig handling, karakteristisk för en given kulturtradition. I en ceremoni är den magisk-religiösa eller symboliska innebörden icke nödvändigtvis särskilt framträdande. Detta är kärnan i Lacans kritik av bruket av nämnda teknik – den är en helig och formaliserad akt som saknar symbolisk betydelse. Freud kallar en del av tabu- och tvångsförbudet "ceremoniella" i bemärkelsen att de är obegripliga, löjliga och meningslösa.¹³

Vi vet att Freud skapade en förbindelse mellan det primitiva tabut och tvångsneurosens symptomatologi. Freud ansåg att den närmaste och mest påfallande frändskapen mellan tvångsförbudet och tabut består i att de förra är lika omotiverade och gåtfulla till sitt ursprung som de senare, och att de till följd av en obetvinglig ångest måste upprätthållas. Det centrala förbudet i tvångsneurosen och i tabut är beröringsförbudet som inte bara omsluter den direkta kroppsliga beröringen utan allt som leder tankarna till det förbjudna, allt som uppväcker en imaginär beröring. Freuds uppfattning är att förbudet får sin styrka – sin tvångskaraktär – just av förhållandet till sin omedvetna kontrahent, den okuvade (berörings)lusten i det fördolda. Det är att betrakta som en lag, skriver Freud, att tvångshandlingarna och tabuförbudet ständigt kommer allt närmare den ursprungligen förbjudna handlingen, vilken har en oemotståndlig lockelse i det omedvetna.¹⁴ Lacan menar att det tabu som belagts diskussionen kring fasthållandet vid en standardiserad tidslängd "för somliga, för att inte säga de flesta" fått en närmast tvångsmässig innebörd. Regeln om en bestämd sessionslängd är ett omotiverat påbud som vidmakt hålls under trycket av en obeveklig ångest som avslöjar närvaron av en omedveten ursprungligen förbjuden handling.

Lacan lyfter samtidigt fram det faktum att den standardiserade längden på sessionen har "historiska och geografiska variationer". Han åsyftar uppenbarligen omständigheten att det inte funnits någon enhetlighet kring sessionens längd, utan den har varierat mellan att vara en timme, femtio eller fyrtiofem minuter. Att detta faktum inte "tycks oro någon", menar Lacan, "är väl ett tecken på att det finns ett problem som man är desto mindre villig att gå in på som man känner att det skulle föra mycket långt i ifrågasättandet av analytikerns funktion". Den springande punkten för Lacan är att den tabubelagda frågan om fasthållandet av en bestämd sessionslängd blottar ett djupare dilemma som berör analytikerns position – att svaret för hans handlande inte (enbart) kan ta stöd i och skyddas av formella principer – som klockan i detta avseende – utan måste fästa vikt vid sanningen om analytikerns omedvetna begär.

II

Den standardiserade tidslängden har även betydelse för analysanden, menar Lacan. Han bemöter ett argument bakom fasthållandet av en bestämd sessionslängd – "att det omedvetna kräver tid för att ge sig tillkänna". Påståendet bygger på Freuds antagande om det omedvetnas tidlöshet.¹⁵ Lacan håller fullständigt med om detta, men han undrar med vilket mått det omedvetnas tid mäts? "Är det måttet som gäller i 'precisionens värld' för att använda Alexandre Koyrés uttryck", frågar han sig. Koyré, en av 1900-talets stora vetenskapshistoriker, visar på att det är upptäckten av det matematiska *a priori*-tänkandet som utgör fundamentet i Galileis vetenskapliga revolution.¹⁶ Den sanna naturvetenskapliga metoden förenar enligt Galilei matematisk teori och empirisk iakttagelse – "Naturens bok är skriven på matematikens språk". Den experimentella vetenskapen simulerar en natur som den ställer frågor till, frågor formulerade i ett matematiskt språk. Lacan uttrycker det som att den "experimentella vetenskapen får sin exakthet från matematiken", att fysikens "redskap är den matematiska symbolen". Den experimentella vetenskapen, säger han, definieras inte så mycket av den kvantitet på vilket den faktiskt tillämpas, som av den måttstock som den inför i det reala. Detta framgår av tidsmätningen, menar Lacan, utan vilken vetenskapen skulle vara omöjlig.

Genom Galilei kom tiden att förvandlas till en kvantitativt exakt storhet. Lacan hävdar att det pendelur som Christiaan Huyghens konstruerade i mitten av 1600-talet gav tidsmätningen dess precision.¹⁷ Denna "precisionens värld" går alltså, enligt Lacan, "exakt tillbaka till Huyghens pendelur". Lacans poäng är att det tidsmått som råder i denna värld, inte kan mäta det omedvetnas tid. Vetenskapens objektiva klocktid gör ingen åtskillnad mellan dåtid och framtid och motsvarar på så

vis inte subjektets tid. Mot denna bakgrund är det inte tillrådligt att fastställa sessionens längd utifrån klocktid.

Vi lever utan tvivel i denna "precisionens värld", grundad på (pendel)uret, konstaterar Lacan, men tillägger att "den moderna människans vantrivsel tyder inte precis på att denna precision skulle vara en frigörande faktor för henne". Lacans resonemang tar utgångspunkt i det förhållande att uren eller klockorna har präglat människans liv.¹⁸ De har inte bara varit ett slags världsbildsmaskiner, utan också tagit plats i människans föreställningsvärld baserat på sitt sociala värde. Urverkets betydelse som tidsmätare och inte minst – genom slagverket och den synliga urtavlan – som tidsförkunnare har oavbrutet vuxit. Klockan har kommit att styra människor i deras mödosamma vardag och fått innebörden av en disciplinmaskin, som förändrat hela livsrytmen; den har omvandlat föreställningar om vad frihet och ofrihet är – frihet blev med punktligheten först och sist fritid, och kravet på att förhålla sig till bestämda tider har resulterat i en ständig inre beredskap, en inre stress.

Tidsbegreppet har även ekonomiserats – "tid är pengar". För industrin har tidsfaktorn varit avgörande då framgång och vinst bygger på att producera och distribuera en vara på så kort tid som möjligt. Därför måste arbetaren sättas under tidspress vilket är möjligt om man låter tiden bestämma lönen. Följden är att själva begreppet arbete abstraheras och uttrycks i nedlagd tid; det har i allt högre grad frigjorts från sitt innehåll och tilldelats en formell innebörd, befriat från anknytningen till bestämda sysslor. Arbetsuppgiften bestämmer inte längre tiden utan det omvända gäller – tiden styr arbetet.

Detta socialt och ekonomiskt bestämda tidsbegrepp bär patienten med sig in i analysen. Och att då låta klockan utgöra ramen för den analytiska sessionen uppmuntrar till att analysanden förhåller sig imaginärt till denna i ekonomiska termer (som timlön). Om analysanden uppfattar att priset på en session utgår från "bruksvärdet" av analytikerns arbete (så och så mycket för tolkningen av en dröm, så och så mycket för upplösningen av ett symptom...), är den analytiska relationen tillintetgjord och inte längre autentisk.¹⁹ Priset på en session är alltid, per definition, omåttligt och bortom all rimlighet, eftersom analytikerns värde bestäms av hans strukturella plats, han är inte ett subjekt som avlönas för sina tjänster. Den analytiska relationen handlar inte om en "det-ena-för-det-andra"-relation och hör inte hemma inom ramen för ett ömsesidigt utbyte. Det betyder för analysandens vidkommande att denne ej skall betala via postgiro, med check eller någon annan anonym betalningsform utan betala kontant i synliga pengar. I detta för mänskliga transaktioner fundamentala och enkla förhållande inskrivs en oeftergivlig struktur som kon-

stiteras kring en universellt etablerad dialektik, kring ett symboliskt utbyte, och det gör att analytikern upprätthåller platsen för den Andre och att den symboliska funktionen i analysen placerar subjektet i den nödvändiga och oundvikliga positionen att (be)tala. Denna struktur utgör betingelsen för hela den psykoanalytiska situationens intersubjektivitet i det att den underminerar imaginära föreställningar om den analytiska relationen – att analytikern skulle vilja ha en kärleksaffär med patienten eller att denne är utvald och berättigad till särbehandling.²⁰

Därtill riskerar fasthållandet vid klocktid att det analytiska arbetet tillskrivs en abstrakt dimension. Arbetsprestationen bedöms i termer av nedlagd tid – ”jag har gått så och så många sessioner i analys”. Det analytiska arbetet separeras från sitt innehåll, det blir en formell aktivitet reglerad av klockan, ett (tvångs)arbete styrt av en disciplineringsmaskin, förbunden med ofrihet. I ljuset av detta är det inte välbetänkt att bestämma sessionens längd utifrån klocktid, utan den behöver symboliseras med ”en annan tid, i synnerhet den intersubjektiva tiden som strukturerar den mänskliga handlingen”, en logisk tid.

III

Enligt Lacan leder fasthållandet vid en standardiserad tidslängd till att analytikerns funktion blir problematisk. Oavsett vilken mening man ger den tid under vilken analysanden genomför ett arbete får den ett värde, menar Lacan, ”knutet till ett mottagande av utfallet av detta arbete”.

Bakgrunden är att analytikern spelar rollen av den som registrerar genom att ta på sig den fundamentala funktionen i varje symboliskt utbyte. Analytikerns uppgift är att vara vittne till analysandens autenticitet i mötet med sig själv, att uppfordra ”talet som består”, ett sant tal, där analysanden artikulerar sanningen om sitt (omedvetna) begär och försonas med sitt döda till-döden och förlikar sig med ensamheten. Analytikern är analysandens ”edsvurna vittne” som intygar att denne nått fram till ett sant tal som kommer att bestå. I detta, säger Lacan, förblir analytikern herre över sanningen, och den analytiska diskursen utgör dess process. Men på vilket sätt möjliggör analytikern att sanningen bryter fram i analysandens tal? Genom att placera sig i förhållande till analysandens omedvetna så att subjektet bringas till ett sant tal, säger Lacan. Och det mest oförmedlade sättet att inta denna symboliska hållning är att lyssna till analysandens tal – ”det finns inte något tal utan svar, även om det möter tystnad”. Lacan hävdar att analytikern interpunkterar diskursens dialektik – både genom sin tystnad och sitt tal – och här ”uppfattas han som domare över diskursens värde”. Detta får konsekvenser.

Lacan hävdar att ”sessionens avbrott kan inte annat än upplevas av subjektet som en interpunktion i processen”. ”Nu är sessionen slut” är en intervention så god som någon annan. Vi hör Lacan:

Vi vet hur han beräknar avbrottets moment för att artikulera det med sina egna uppskov, ja även med sina undanflykter, hur han anteciperar det och väger det som man väger ett vapen i handen och inväntar det som vore det ett skydd.

Detta är ett faktum, säger Lacan, som man kan konstatera i den praktik som de symboliska skrifternas texter uppvisar, antingen det är fråga om Bibeln eller om de kinesiska kanoniska skrifterna:

[F]rånvaron av interpunktion är där en källa till tvetydighet, interpunktionen, en gång gjord, fastställer meningen, ändringen av den förnyar meningen eller förvirrar den, och är den felaktig förvanskas meningen.

Att den kinesiska skriften är i avsaknad av skiljetecken ger upphov till en bestämd mångtydighet. Placerar man ett interpunktionstecken – interpunktion betyder exakt ”utsättande av skiljetecken” – i texten, etableras och fixeras mening, och ändrar man interpunktionen eller omplaceras den skapas ny mening. En felaktig interpunktion kan vara ödesdiger, vilket uppdagas i det klassiska exemplet med telegrammet som innehöll en dom, där ett enkelt kommatecken blivit felplacerat: ”Benådas inte, avrättas”, i stället för ”Benådas, inte avrättas”. Det exakta, det rätta ögonblickets betydelse för interpunktionen kan uppenbarligen inte överskattas. Lacan:

Det är således en lyckad interpunktion som ger subjektets diskurs dess mening. Det är därför som sessionens avbrott, vilket i dagens teknik har gjorts till ett rent kronometriskt uppehåll som inte tar hänsyn till diskursens gång, här spelar rollen av en skandering som faktiskt har värdet av en intervention som påskyndar (*précipiter*) de avgörande ögonblicken. Och detta fordrar att man befriar detta slutmoment från dess rutinmässiga ram för att på bästa sätt underordna det tekniken.

Uttryckt i logisk tid, innebär analytikerns interpunktion att analysanden trätt in i slutsatsens ögonblick som möjliggör att sanningen blottas i dennes tal.²¹ Tiden fram till slutsatsens ögonblick, som Lacan benämner tiden för att förstå, är den tidsrymd, det medium i vilket det analytiska arbetet utspelar sig och som den psykoanalytiska tekniken har att förhålla sig till. Även om analytikern är herre över den sanning som utvecklas i analysandens diskurs, domare över diskursens värde, möter hans makt följande gräns: Han kan, eftersom han själv

är underordnad en symbolisk ordning, aldrig förutse när tiden för att förstå är inne för det enskilda subjektet. Detta har att göra med de begränsningar som vidlåder psykoanalysens praktik – omöjligheten att på förhand fastställa den punkt vid vilken analysanden inser sanningen om sitt omedvetna begär.²² Och att på förhand bestämma sessionens längd innebär att man förutser tidpunkten för framträdandet av subjektets sanning, oberoende vad som sker under mellantiden i det intersubjektiva spelet, vilket alienerar subjektet. I och med att analysanden kan kalkylera och avvakta avbrottets moment förlängs tiden för att förstå, analysanden ställs inte inför sitt eget vara-till-döden utan förblir kvar i ett tvivel, i en avhållsamhet från att handla, vilket utmynnar i tomt tal. Då sessionen bryts vid ett bestämt klockslag som inte är relaterat till analysandens begärsvärde kan detta få allvarliga konsekvenser, enligt Lacan:

Likgiltigheten med vilken avbrottets timing klipper av momenten av hast hos subjektet kan få fatala följder för den slutsats mot vilken hans diskurs skyndade sig fram (*se précipiter*), ja den kan till och med befästa ett missförstånd eller ge en förevändning för en vedergällande list.

För att stödja uppkomsten av ett sant tal hos analysanden måste analytikern sanktionera en (symbolisk) struktur som annullerar tiden för att förstå till förmån för slutsatsens ögonblick. Det betyder att analytikern skall (inter)punktera sessionen vid en logisk slutpunkt, som minskar tiden för att förstå och hindrar analysanden från att dra sin slutsats "för sent" och fastna i ett tomt tal, utan i stället hjälper analysanden att dra sin slutsats "för tidigt" och föda fram ett sant tal.

IV

Det grundläggande argumentet bakom regeln med bestämd sessionslängd var att underminera den omnipotens analytikern kunde föreställa sig att han hade, och vilade på tekniska bevekelsegrunder.²³ Analytikern skulle inte ändra den fastlagda tiden patienten beviljats då denne har rätt att tala den (på förhand) uppgjorda tiden, även om denna tid passerar under tystnad. Att inte följa denna regel innebär att analytikern (Lacan) placerar sig som allsmäktig analytiker i överföringsrelationen då han tar sig friheten att leda behandlingen utan hänsyn till patientens rätt att fritt förfoga över sin tid att tala. Lacan påpekar att fasthållandet vid en bestämd sessionslängd visserligen upprätthåller den neutralitet, det förhållningssätt analytikern bör inta under behandlingen, och genom att strikt tillämpa denna regel följer analytikern principen att avhålla sig från att handla (ut)agera. Men principen har sin gräns, menar Lacan, "annars skulle man inte kunna tala om intervenering överhuvudtaget". Att en fast sessionslängd skulle säkerställa analytikerns neutralitet är sålunda inte

sant, enligt Lacans förmenande, då avbrottet är en interpunktion som alla andra.²⁴ Lacan ställer sig därför frågan: Varför hålla fast vid en standardiserad sessionslängd, om principen för neutraliteten – att avhålla sig från att handla – inte går att upprätthålla då avbrottet är en interpunktion?

Enligt Lacan riskerar denna punkt att få ett tvångsmässigt värde för analytikern:

Risken för att denna punkt får ett tvångsmässigt värde för analytikern beror helt enkelt på att den lånar sig till maskopi med subjektet: det står inte bara öppet för tvångsneurotikern, men hos honom får det en särskild styrka just på grund av hans känsla för arbetet. Vi känner väl till den grundton av tvångsarbete som hos ett sådant subjekt omfattar även hans fritid.

Lacan hävdar att denna "mening upprätthålls genom hans [tvångsneurotikerns] subjektiva relation till herren, såtillvida som det är hans död han inväntar". Enligt Freud är kärnan i tvångsneurosen de dödsönskningar som finns riktade mot fadern och att tvånget är ett försök att kompensera tvivlet som är en följd därav.

Lacan framställer denna grundstruktur hos tvångsneurotikern genom att hänvisa till Hegels herre-slav-dialektik.²⁵ Denna dialektik är en allegorisk berättelse kring uppkomsten av människans självmedvetande. För att få visshet som självmedvetande måste subjektet existera så för ett annat självmedvetande, det måste bli erkänt som självmedvetande av ett annat självmedvetande. Ett grundläggande självmedvetande kan därmed bara uppkomma under villkoret att två självmedvetanden, eller människor, möts. Denna process kallar Hegel erkännandets dialektik och den leder i sin ursprungliga form till en kamp på liv och död. Båda vill bli bekräftade som självmedvetanden och presenterar sig som sådana inför varandra, inför den andre som de inte är säkra på är ett självmedvetande. Eftersom båda utför denna rörelse uppstår en kamp på liv och död, där båda är beredda att riskera sitt och den andres liv för att visa sig som rena självmedvetanden. I denna kamp hävdar människan sin frihet, och den som inte engagerat sig i en sådan har inte uppnått vissheten om sig som oberoende självmedvetande. Men om en eller båda kontrahenterna dör i kampen, kan ingen nå ett erkännande. Det resulterar i en abstrakt negation, där inte det som är överskridet bevaras eftersom det krävs ett självmedvetande för att så skall ske. Det visar att döden är självmedvetandets naturliga negation och att livet är lika viktigt för det rena självmedvetandet. Den insikten leder till att den som besegras i denna kamp, den som inte ville löpa linan ut, inte dödas. Den ursprungliga jämvikten ersätts av två typer av självmedvetanden: ett som är själv-

ständigt och oberoende och ett som osjälvständigt och beroende, eller herrens och slavens. Herrens självmedvetande är nu förmedlat via slavens. Herren blir erkänd som herre av slaven som sätts att arbeta för honom.

Lacan menar att tvångsneurotikern uppvisar ett av de förhållningssätt som Hegel inte utvecklat i dialektiken om herren och slaven:

Slaven [tvångsneurotikern] drar sig undan inför risken att dö, då möjligheten till herravälde erbjöds honom i den rena prestigens kamp. Men eftersom han vet att han är dödlig, vet han också att herren [fadern] kan dö. Följaktligen kan han acceptera att arbeta för herren och under den tiden avstå från njutningen: och i ovisshet om det ögonblick när herrens död kommer att inträffa väntar han.

Enligt Lacan är detta "den intersubjektiva orsaken, såväl till tvivlet som till förhållande av tid, vilka utgör karaktärsdrag hos tvångsneurotikern". Vi erinrar oss att Freud påpekade att behovet av osäkerhet i livet eller behovet av tvivel är en av de metoder som tvångsneurotikern använder för att komma bort från verkligheten. Och han tillägger:

Det är dessutom övertydligt hur mycket patienterna bidrar till att undvika säkerhet och till att kunna hålla sig kvar i en situation av ovisshet. Ja, hos några tar sig tendensen ett drastiskt uttryck i en motvilja mot – klockor! Det är ju ting, som åtminstone säkrar en fast tidsangivelse, och neurotiker fullgör omedvetna konststycken för att oskadliggöra varje instrument som utesluter tvivel.²⁶

Freud anser att tvivlet motsvaras av patientens obeslutsamhet som drabbar honom vid varje handling han ämnar företa sig och som betingas av att kärleken hämmas av hatet till fadern. Tvångsneurotikern kommer så att invänta faderns död och förhålla tiden. Lacan framhåller att i och med att hela hans (analytiska) arbete styrs av denna avsikt blir det därigenom dubbelt alienerande:

Ty inte nog med att subjektets arbetsresultat tas ifrån honom av någon annan, vilket utgör den konstituerande relationen i allt arbete, utan även subjektets erkännande av sitt eget väsen i sitt verk, i vilket detta arbete får sin mening, går honom ur händerna, ty han 'är inte med', han befinner sig i det anteciperade ögonblicket för sin herres död, från och med vilket han kommer att börja leva, men i väntan på detta identifierar han sig med herren som död, och på grund av detta är han själv redan död.

Tvångsneurotikern söker undvika att konfronteras med dödens och ändlighetens faktum med slavens taktik – han in-

väntar sin herres död, så att han själv skall få sin frihet och börja leva. Han lurar dock både sig själv och sin herre – eftersom han ständigt lever i ett föregripande av sin herres död, identifierar han sig med denne som död och blir därigenom själv död. Lacan menar att tvångsneurotikern därvid lever i en värld av icke-tid, en ren tid, en död tid.²⁷ För att fylla upp sin tid av väntan arbetar tvångsneurotikern men han producerar ingenting, han fyller upp tiden med handlingar som inte är handlingar utan ett försök – som Freud beskriver det – att göra saker och ting ogjorda, att upphäva det som skett.

"Icke desto mindre anstränger han sig", skriver Lacan, "för att lura herren genom att demonstrera de goda avsikter som hans arbete ger prov på". Tvångsneurotikern gör god min i elakt spel inför sin herre genom att arbeta "allt han förmår". Detta är, enligt Lacan, vad den analytiska teorin formulerar som att subjektets jag söker förföra hans överjag. Många gånger kan en analysand i självplågande uthållighet upprepa samma tematik år efter år, vilket kan uppfattas som *working through*, men snarare är ett sätt att förföra analytikern.²⁸ Det är inte heller en tillfällighet, säger Lacan, att "så snart den dialektiska processen närmar sig ett ifrågasättande av *egots* avsikter hos våra subjekt, brukar alltid fantasmen om analytikerns död uppstå, vanligen upplevd i form av fruktan, ja till och med ångest".

V

Lacan menar att subjektets motstånd kan helt avväpnas om analytikern (herren) inte låter sig luras av analysandens "goda vilja". Från detta ögonblick börjar analysandens hittills omedvetna alibi att avslöja sig för honom. Detta förutsätter att man lämnar föreställningen om en fastlagd sessionslängd:

Jag skulle inte säga så mycket om detta om jag inte hade varit övertygad om att, genom att experimentera med vad man har kallat mina korta analystimmar, vid en tidpunkt av min erfarenhet som nu lett till sin konklusion, jag hos ett manligt subjekt kunde uppvisa fantasmer om en analgrossess, tillika med drömmen om dess upplösning genom kejsarsnitt, inom en tidrymd där jag annars fortfarande skulle ha fått lyssna på hans spekulationer kring Dostojevskijs [roman-]konst.

Lacan framhåller att detta tillvägagångssätt "har en precis dialektisk mening i sin tekniska tillämpning".²⁹ Han menade att tekniken resulterar i en frustration och ett avbrott som har en välgörande inverkan på patienten då den interpunkterar den dialektiska processen vid vissa betecknande ord i syfte att frigöra det omedvetna begäret.³⁰ Interpunktionen aktiverar en rörelse som förenar ord och tid.³¹

Analytikerns avbrott av sessionen tar hänsyn till diskursens

gång och följer inte någon klocktid utan lyssnar till en logisk tid; det intar funktionen av en skandering som har innebörden av en interpunktion som påskyndar analysandens inträde i slutsatsens ögonblick.

Men interpunktionen föregriper inte bara analysandens diskurs utan verkar även på den i efterhand (*nachträglich*). Med interpunktionen erkänner analytikern på den Andres plats subjektets tal genom att sända det tillbaka ”i omvänd form”.³² Det är för att den Andre lyssnat, för att han varit vittne till analysandens tal som denne kan veta vad han sagt. Den avbrutna sessionen består lyssnandet, den låter analysanden veta att analytikern faktiskt hört något, och den låter subjektet uppfatta vad det självt sagt. Det exakta avbrottet sätter punkt, rit-sar in ett spår i diskursen, som i efterhand skapar en språklig enhet som slutar vid avbrottet och fäster analysandens uppmärksamhet vid hans konkreta artikulation. Subjektet interpunkteras vid en fästpunkt i talet som blottat närvaron av ett omedvetet begär i diskursen, en fästpunkt i relation till vilket det som tidigare sagts under sessionen kommer att struktureras. Ett lyssnande blir möjligt som löper omvänt från det sista ordet och bakåt till diskursens början, varigenom i efterhand dess mening avslöjas för subjektet.

Avbrottet manar till eftertanke, det möjliggör en situation där processen, det vill säga det psykoanalytiska arbetet, kan fortsätta mellan sessionerna, kanske t o m med större intensitet i intervaller än under själva sessionerna. När analytikern fritt bestämmer när sessionen är slut motverkas också slentrianen. Avslutningen kommer alltid överraskande och bryter igenom den uppläggning analysanden kan ha planerat inför en session.³³ Oförutsägbarheten när sessionen tar slut ökar benägenheten till fria associationer. Lacan jämför denna teknik med zenbuddismens metoder att skapa ”plötslig insikt”:

Fotnoter

¹ Det bör observeras att Lacan, trots att han berövats ställningen som läroanalytiker, fortfarande var medlem i SFP. Situationen vid tiden i fråga var den att SFP sökte medlemskap i IPA, och om Lacan accepterade beslutet och stannade kvar i SFP, blev denna en medlemsförening i IPA. Om han vägrade tvingades han till en brytning. I det förra fallet blev han fullvärdig medlem i IPA genom anslutningen till SFP, och han fick då inte verka som läroanalytiker men var tillåten att undervisa; i det andra fallet förlorade han all IPA-legitimitet, men blev en fri läromästare. Lacan och majoriteten elever i SFP valde att bryta med IPA, och den 21 juni 1964 grundade Lacan sin egen skola, *École freudienne de Paris*. För omständigheter kring brytningen, se Elisabeth Roudinesco (1986): *La Bataille de cent ans: histoire de la psychanalyse en France*,

Och jag är inte ensam om att ha påpekat att den i det närmaste sammanfaller med den teknik som går under namnet *zen*, vilken används som medel att uppenbara subjektet i den traditionella askesen i vissa skolor i Fjärran Östern.

Den avbrutna sessionen fungerar som ett slags paradoxal kommunikation, en zenbuddistisk koan, dvs en omöjlig uppmaning, en överraskande handling från mästarens sida som placerar elevens tankar i ett nytt sammanhang. Lacan vill dock inte gå till de ytterligheter som denna zenmästarens teknik innebär, eftersom ”de skulle strida mot vissa av de begränsningar som vår teknik ålägger oss”. Han anser dock att en diskret tillämpning av dess princip i analysen förefaller vara ”mer acceptabel än vissa former av så kallad motståndsanalys, eftersom den i sig inte innebär någon alieneringsrisk för subjektet”: ”Ty den bryter diskursen endast för att förlösa talet.”

Genom att själv fritt avbryta sessionen håller sig analytikern inte till en struktur präglad av rutin och pliktetik. Den aktiva interpunktionen i analysandens diskurs innebär att analytikern tar ansvar för sitt handlande, han följer en handlingens etik, en etik som bara kan levas och som lämnar utrymme för skapande och kreativitet snarare än för lydnad och underkastelse under pliktens baner. Detta är att vara trogen sitt begär, vilket Lacan menade är kärnan i psykoanalysens etik. Den enda förbrytelse en människa kan vara skyldig till enligt en sådan etik är att ”ha försakat sitt begär” – en etik, måste man tillägga, som endast kan upprätthållas inom den analytiska erfarenhetens kontext – och att inte efterleva denna etik är ett förräderi, säger Lacan. □

²; eng övers Jacques Lacan & Co. *A History of Psychoanalysis in France, 1925-1985* (1990), s 277-369; Roudinesco (1993): *Jacques Lacan. Esquisse d'une vie, histoire d'un système de pensée*; sv övers Jacques Lacan. *En levnadsteckning – ett tankesystems historia* (1994), s 279-296, 343; Sherry Turkle (1978): *Psychoanalytic Politics. Jacques Lacan and Freud's French Revolution* (1992), s 97-118.

² Även om man hållit fast vid en fixerad sessionslängd, har det inte funnits någon enhetlighet kring själva tidslängden som varierat mellan att vara antingen en timme, femtio eller fyrtiofem minuter.

³ Enligt Roudinesco varade sessionerna mellan 1947 och 1960 i de terapeutiska analyserna mellan tio och fyrtio minuter, sessionerna i läro-

analyserna något längre; se Roudinesco (1986/1990), s 232. Efter 1960 skedde en successiv minskning av sessionernas längd; se Roudinesco (1993/1994), s 432.

4 Utöver kritiken av de korta sessionerna, framfördes kritik av annat slag: otillbörlig påverkan på eleverna, oförmåga att analysera överföringen, att Lacans undervisning var skolastisk och uppmuntrade till intellektualisering, och risk för alltför stort och skadligt inflytande inom SFP; se Roudinesco (1993/1994), s 280-281; Turkle (1978/1992), s 114.

5 Det bör observeras att tekniken med varierande sessionslängd inte nödvändigtvis behöver utmynna i den korta sessionens praktik, vilken jag för övrigt ställer mig kritisk till. För vittnesbörd som ger en inblick i Lacans praktik med den korta sessionen, se Roudinesco (1993/1994), s 434-445.

6 I det följande används konsekvent ordet "session" då termen "analys-timme" är missvisande i sammanhanget.

7 Lacan: "Fonction et champ de la parole et du langage en psychanalyse" (1953), *La Psychanalyse*, 1, 1956, s 81-166; i *Écrits* (1966), s 237-322; sv övers "Talets och språkets funktion och fält i psykoanalysen", i *Écrits. Spegelstadiet och andra skrifter i urval av Irène Mathis* (1989), s 60-162; citat och hänvisningar är från denna text om inget annat anges.

8 Se Freud (1912-13): *Totem und Tabu. Einige Übereinstimmungen im Seelenleben der Wilden und der Neurotiker*, i GW IX; sv övers: *Totem och tabu. Några överensstämmelser mellan vildars och neurotikers själsliv* (1995), s 43-58. Freud skriver också: "Det märkligaste är väl att den som dristats överträda ett sådant förbud, själv förvärvar det förbjudnas karaktär och liksom tagit på sig hela den farliga laddningen. Denna kraft vidhåfter nu personer som är exceptionella på något sätt..." ; ibid, s 46.

9 Lacans kritiska uppfattning om den standardiserade tidslängden anknyter i ett vidare perspektiv till hans allmänna ifrågasättande av den analytiska utbildningen inom IPA. Han anser att det sätt på vilket man reglerat analytikerutbildningen väcker "frågan huruvida formerna för denna utbildning inte [leder] till ett paradoxalt resultat, nämligen en fortlöpande omyndigförklaring". "De strängt organiserade inträdesformer i vilka Freud såg garantin för att hans doktrin skulle föras vidare", menar han, "har inte dessa former lett till en tom formalism som avskräcker initiativ genom att straffa risktagande, och som gör de klokas åsiktsstyre till principen för en foglig försiktighet där den äkta forskarandan förslösas innan den sinar?" Lacan uppfattar den analytiska utbildningen som en "körskola, som inte skulle nöja sig med att göra anspråk på den speciella rättigheten att utfärda körkort, utan som också skulle tro sig vara i stånd att kontrollera bilindustrin". Lacan betraktade innehållet i undervisningen som *fiktivt stoff* där det medicinska vetandet var ett undantag. Beträffande läroanalysen uppfordrade den till en slags "avintellektualisering" hos kandidaten. Han framhöll att IPA stötade en kvantitativ utbildning till förmån för en kvalitativ utbildning; se Lacan (1956): "Situation de la psychanalyse et formation du psychanalyste en 1956", i *Écrits* (1966); se också Lacan (1958): "La direction de la cure et les principes de son pouvoir", i *Écrits* (1966).

10 Se Lacan (red Jacques-Allain Miller): *Le Séminaire. Livre VII. L'éthique de la psychanalyse. 1959-1960* (1986); Lacan (1963): "Kant avec Sade", i *Écrits* (1966).

11 Freud (1912-13/1995), s 47.

12 För Lacan kan psykoanalysens etik ej heller situeras inom ramen för en teleologisk eller utilitaristisk etik.

13 Se Freud (1912-13/1995), s 51.

14 Ibid, s 50-55.

15 Se Freud: "Jenseits des Lustprinzips" (1920), i GW XIII (1940); sv övers "Bortom lustprincipen", i *Jaget och detet och tre andra skrifter om jagpsykologins framväxt* (1986), s 38.

16 Se Koyré (1940): *Études galiléennes* (1986).

17 Angående Galileis hypotes och Huyghens pendelur, hänvisar Lacan till följande text av Koyré: "An experiment in measurement", *Proceedings of the American Philosophical Society*, vol 97, april 1953.

18 Se Sven-Eric Liedman: *I skuggan av framtiden. Modernitetens idé-historia* (1997), s 67-69; Lennart Lundmark (1993): *Tiden är bara ett ord. Om klockornas makt och hur man bryter den* (1994), s 100-114.

19 Se Slavoj Zizek: "Rösten och blicken som kärleksobjekt", i Slavoj Zizek & Renata Salecl: *En liten bok om kärlek* (1997), s 44.

20 Se Jurgen Reeder: *Tala/lyssna. En essä om den specifika skillnaden i Jacques Lacans psykoanalys* (1988), s 230.

21 För en mer uttömmande analys av begreppet logisk tid, hänvisas till mina två föregående artiklar i *Insikten*; se Peter Jansson: "Den logiska tiden. Reflektioner kring Lacans teori om tiden", *Insikten*, nr 1, feb 2000, s 31-39; Jansson: "Analysens slut som dödens gräns och möjlighet. Lacan och tiden i den psykoanalytiska tekniken", *Insikten*, nr 2, april 2000, s 20-25.

22 Denna logik gäller även för analysens totala längd.

23 Det fanns även analytiska motiv vilka däremot är mer oklara men tycks handla om att en inskränkning av analytikerns omnipotens möjliggör att en negativ överföring uppvägs av en positiv (och vice versa). I termer av maktförhållanden bygger resonemanget på att alla läroanalytiker i en förening behandlas som jämlikar i bemärkelsen att ingen har rätt att ta emot fler elever än andra – om någon kollega varierar sessionslängden betyder det nämligen att han kan bedriva fler läroanalyser än sina kollegor (vilka följer reglerna om bestämd sessionslängd) vilket i sin tur ökar dennes inflytande i föreningen; se Roudinesco (1986/1990), s 229-230. Roudinesco gör följande anmärkning om hur Lacans inflytande i föreningen antogs öka i och med praktiserandet av sessioner med varierande längd: "Denna vägran att lyda den gemensamma regeln bedömdes som ödesdiger av samtliga ordinarie medlemmar i SPP [*La Société Psychanalytique de Paris*]. Införandet *de facto* av sessioner av varierande längd betydde nämligen att Lacan kunde tacka ja till *alla* förfrågningar om analys, medan hans kollegor som följde reglerna bara kunde ta emot hälften eller en tredjedel så många elever på sina divaner, vilket avsevärt minskade deras inflytande i föreningen. Eftersom Lacan var överlägsen alla i sin generation, lika mycket genom sin teoretiska och kliniska begåvning som sin personliga utstrålning, drog han till sig de mest begåvade blivande läroanalytikerna i den unga generationen... alla följde hans undervisning och de flesta av dem valde hans divan."; Roudinesco (1993/1994), s 235.

24 I en bemärkelse förordar Lacan en aktiv teknik lik den som Sándor Ferenczi initierade.

25 Se G.W.F Hegel (1807): *Phänomenologie des Geistes*; eng övers *The Phenomenology of Mind* (1967), s 228-240. Se även Alexandre Kojève (1947): *Introduction à la lecture de Hegel* (1968), s 180 ff. I enlighet med den franska Hegel-traditionen – som Lacan följer – använder jag beteckningen herre-slav, det vill säga "maître-esclave", i stället för den

mer korrekta svenska benämningen herre-dräng, som bättre motsvarar det tyska "Herr" och "Knecht".

26 Freud (1909): *Bemerkungen über einen Fall von Zwangsneurose*, i GW VII; sv övers Rättmannen. *Ett fall av tvångsneuros* (1992), s 90.

27 Jfr John Forrester (1990): *The Seductions of Psychoanalysis. Freud, Lacan and Derrida* (1994), s 171.

28 Lacan använder själv den engelska benämningen *working through*.

29 Lacan påpekar i en not tillagd 1966 inför publiceringen av *Écrits*: "Stöttesten eller hörnsten, min styrka är att inte ha gett efter på denna punkt."

30 Lacan uttalade sig tre gånger om den varierande sessionslängden för SPP:s ordinarie medlemmar: en första gång i december 1951, en andra gång i juni 1952 och en tredje gång i februari 1953. Lacan publicerade

aldrig dessa tre anföranden som än idag inte är utgivna. Enligt Roudinesco framförde han detta argument vid dessa tre tillfällen; se Roudinesco (1993/1994), s 235.

31 Se Laurence Bataille: *L'ombilic du Rêve* (1987), s 99-100.

32 Lacan (1957): "Le séminaire sur 'La Lettre volée'", i *Écrits* (1966), s 41.

33 Stuart Schneiderman berättar i sin bok om Lacan, hos vilken han gick i analys under 70-talet, att det fanns något av en dödsräddning i de korta sessionerna, vilkas längd man inte kunde fastställa på förhand. Den samlade effekten av sessionernas korthet och oförutsägbarheten rörande deras slut skapade en situation som kraftigt uppmuntrar benägenheten till fri associering och innebär en konfrontation med allvaret i det analytiska arbetet; Schneiderman: *Jacques Lacan – the Death of an Intellectual Hero* (1983), s 132-134.

Referenser

- Laurence Bataille: *L'ombilic du Rêve* (1987). Paris: Éditions du Seuil.
- John Forrester (1990): *The Seductions of Psychoanalysis. Freud, Lacan and Derrida* (1994). Cambridge: Cambridge University Press.
- Sigmund Freud (1909): *Bemerkungen über einen Fall von Zwangsneurose*, i GW VII; sv övers Rättmannen. *Ett fall av tvångsneuros* (1992). Stockholm: Natur och Kultur.
- Freud (1912-13): *Totem und Tabu. Einige Übereinstimmungen im Seelenleben der Wilden und der Neurotiker*, i GW IX; sv övers: *Totem och tabu. Några överensstämmelser mellan vildars och neurotikers själsliv* (1995). Göteborg: Bokförlaget Daidalos AB.
- Freud: "Jenseits des Lustprinzips" (1920), i GW XIII (1940); sv övers "Bortom lustprincipen", i *Jaget och detet och tre andra skrifter om jagpsykologins framväxt* (1986). Stockholm: Natur och Kultur.
- G.W.F Hegel (1807): *Phänomenologie des Geistes*; eng övers *The Phenomenology of Mind* (1967). New York: Harper Torchbooks.
- Peter Jansson: "Den logiska tiden. Reflektioner kring Lacans teori om tiden", *Insikten*, nr 1, feb 2000, s 31-39.
- Jansson: "Analysens slut som dödens gräns och möjlighet. Lacan och tiden i den psykoanalytiska tekniken", *Insikten*, nr 2, april 2000, s 20-25.
- Alexandre Kojève (1947): *Introduction à la lecture de Hegel* (1968). Paris: Éditions Gallimard.
- Alexandre Koyré (1940): *Études galiléennes* (1986). Paris: Hermann. (Histoire de la pensée, XV.)
- Jacques Lacan: "Fonction et champ de la parole et du langage en psychanalyse" (1953), *La Psychanalyse*, 1, 1956, s 81-166; i *Écrits* (1966); sv övers "Talets och språkets funktion och fält i psykoanalysen", i *Écrits. Spegelstadiet och andra skrifter i urval av Irène Mathis* (1989). Stockholm: Natur och Kultur.
- Lacan (1956): "Situation de la psychanalyse et formation du psychanalyste en 1956", i *Écrits* (1966). Paris: Éditions du Seuil.
- Lacan (1957): "Le séminaire sur 'La Lettre volée'", i *Écrits* (1966). Paris: Éditions du Seuil.
- Lacan (1958): "La direction de la cure et les principes de son pouvoir", i *Écrits* (1966). Paris: Éditions du Seuil.
- Lacan (red Jacques-Allain Miller): *Le Séminaire. Livre VII. L'éthique de la psychanalyse. 1959-1960* (1986). Paris: Éditions du Seuil.
- Lacan (1963): "Kant avec Sade", i *Écrits* (1966). Paris: Éditions du Seuil.
- Sven-Eric Liedman: *I skuggan av framtiden. Modernitetens idéhistoria* (1997). Stockholm: Bokförlaget Bonnier Alba AB.
- Lennart Lundmark (1993): *Tiden är bara ett ord. Om klockornas makt och hur man bryter den* (1994). Stockholm: Bokförlaget Rabén Prisma.
- Jürgen Reeder: *Tala/lyssna. En essä om den specifika skillnaden i Jacques Lacans psykoanalys* (1988). Stockholm/Lund: Symposium Bokförlag.
- Elisabeth Roudinesco (1986): *La Bataille de cent ans: histoire de la psychanalyse en France, 2*; eng övers *Jacques Lacan & Co. A History of Psychoanalysis in France, 1925-1985* (1990). London: Free Association Books.
- Roudinesco (1993): *Jacques Lacan. Esquisse d'une vie, histoire d'un système de pensée*; sv övers *Jacques Lacan. En levnadsteckning – ett tankesystems historia* (1994). Stockholm/Stehag: Brutus Östlings Bokförlag Symposion AB.
- Stuart Schneiderman: *Jacques Lacan – the Death of an Intellectual Hero* (1983). London: Harvard University Press.
- Sherry Turkle (1978): *Psychoanalytic Politics. Jacques Lacan and Freud's French Revolution* (1992). London: Free Association Books.
- Slavoj Žižek: "Rösten och blicken som kärleksobjekt", i Slavoj Žižek & Renata Salecl: *En liten bok om kärlek* (1997). Stockholm/Stehag: Brutus Östlings Bokförlag Symposion AB.